

UNIVERSITÉ DE COPENHAGUE

**CAHIERS
DE
L'INSTITUT DU MOYEN-ÂGE GREC ET LATIN**

91

**Saxo Institute
2022**

Raimundus Acgerii
Sententia libri Politicorum Aristotelis

An Edition of Book One

Juhana Toivanen

Introduction

Medieval commentaries on Aristotle's *Politics* form an interesting body of literature. They reveal how medieval authors understood the ancient master's conception of the social and political life of human beings, the notion of citizenship, various forms of government, virtues of rulers and subjects, the ideal regime, the political aspect of education, and so forth. At the same time they reveal how Aristotle's views were used to develop a theoretical vocabulary and intellectual framework that could be (and sometimes was) used to analyse medieval political reality. It is thus for a good reason that the scholarly interest in these commentaries has steadily increased over the last decades. Yet, many of the works left behind by medieval authors are still accessible only to a limited number of specialists, who are able and willing to read medieval manuscripts: the lack of critical editions has limited a broader evaluation and analysis of the genre.

The present edition of the first book of Raimundus Acgerii's commentary on Aristotle's *Politics* is a modest contribution to improve the situation.¹ Raimundus was a Franciscan friar, who was active sometime in

---

¹ The most detailed analysis of the commentary to date is Lambertini 2002, to which this short introduction owes a great deal.

the fourteenth century, but that is just about all that we know about him with certainty. He probably lived in the Languedoc region,² and although the dating of his commentary is uncertain, there is some evidence that it was written sometime in the 1340s and that it was intended to be used for teaching the basics of Aristotelian political philosophy in a Franciscan *studium*.³ Although little is known of Raimundus, his commentary has historical value. Lecturing on *Politics* was not required in the curriculum of the medieval university, and it was taught only *extraordinarie*.⁴ As a result, the amount of commentaries on it is modest in comparison to commentaries on many other works by Aristotle, such as *Nicomachean Ethics*, *Metaphysics*, and the treatises on natural philosophy. Moreover, among the about eighty titles listed in Christoph Flüeler's catalogue of medieval commentaries on *Politics*, Raimundus' *Sententia* is the only extant work that is written by a member of the Franciscan order.⁵ Thus, it provides an exceptional view on how Aristotle's political philosophy was received among Franciscans and what its main aspects were thought to be in this particular educational context.

However, in spite of its historical significance, the work does not seem to have much independent philosophical value. It is not much more than a heavily truncated paraphrase of Thomas Aquinas' (1225–74) commentary on *Politics*.⁶ Raimundus does not offer as detailed analysis of the text as Aquinas—or Albert the Great, Giles of Rome, Peter of Auvergne, Walter Burley, and many other commentators, who were active in the latter half of the thirteenth and first half of the fourteenth century. Rather, he only briefly summarises the main ideas of Aristotle without entering into the

² Some scholars have suggested that the name of the place mentioned in the colophon of the MS, which Luke Wadding reads “mimatensis” (Wadding 1906, 197), could in fact be “miniatensis”, which would move Raimundus from Mende (in southern France) to San Miniato (in Tuscany); for discussion, see Lambertini 2002, 15–19.

³ Lambertini 2002, 37–40. Lambertini's dating is based on his suggestion that Raimundus was influenced by Walter Burley's commentary that was finished by 1342. Lohr (2010, 119) gives a vague dating “fl. s. XIV”.

⁴ Luscombe 1997, 313–27; Lanza 2013, 73–76.

⁵ Lambertini 2002, 14; see Flüeler 1992, 2:1–91.

⁶ Thomas Aquinas, *Sententia libri Politicorum* (Rome: Commissio Leonina, 1971).

intricate interpretative problems and solutions that were part and parcel of many commentaries written before (and after) his.⁷ Yet, if one wants to understand the whole gamut of the reception of Aristotle in the middle ages, Raimundus' commentary should not be overlooked. If nothing else, his selection reveals which ideas and passages he considered sufficiently important to be included in his summary, and which are the ones he valued less and either skimmed quickly over or set completely aside. The result of this selective work reveals what Raimundus saw worth handing over to young Franciscans in their education.

As Roberto Lambertini has pointed out, Raimundus' aim seems to have been to provide a concise summary of the main structure and central doctrines of *Politics*. Raimundus simplifies the commented text by leaving aside many examples and illustrations, he does not reveal his own views or interpretations, and he refrains from taking a stand on any contemporary political issues.⁸ Illustrative examples are his presentation of Aristotle's notorious idea of natural slaves in *Politics* 1.3–5 and the discussion on acquisition and management of private property in chapters 8–11 of the same book. Medieval authors in general thought that slavery and private ownership are not natural in the sense that they would have existed in Paradise before the original sin. Had the first humans not sinned, humankind would have lived more or less as equals and held everything in common.⁹ Moreover, the Franciscan ideal of poverty became a debated topic in the latter half of the thirteenth century. Many Franciscans argued that absolute poverty and return to the original way of life requires full renouncement of dominion, both personally and communally. This position was approved by the pope Nicholas III in 1279, but Franciscans continued to argue about the precise contents of the vow of poverty (i.e. about the role of *usus pauper*) among themselves, and the general debate became heated again in the 1320s, when pope John XXII rejected the Fran-

⁷ Lambertini 2002, 24–28.

⁸ Lambertini 2002, 19–24.

⁹ To be sure, this general description overlooks many important details and differences in medieval theories concerning the original state of humankind and the nature of political institutions after the Fall. For more details, one may begin with, e.g., Briguglia and Rosier-Catach 2016; Briguglia 2006; Lambertini 2014.

ciscan order's claims to non-ownership. The controversy continued well into the fourteenth century, especially in relation to certain more radical Italian groups called *fraticelli*, who rejected John's right to reinterpret the Franciscan rule. The naturalness of property was at the heart of these discussions from the beginning.¹⁰

Against this background, it is clear that Aristotle's discussion of natural slaves and his arguments against Plato's justification of the common ownership of goods would have been a natural occasion for a Franciscan author to voice his opinion. Raimundus must have been aware of the theoretical disputes surrounding these matters, and therefore one might expect him to at least mention that Aristotle's text is in tension with them. Yet, he does not enter a detailed discussion but is satisfied to summarise what Aristotle says about slavery or private ownership, without showing any signs of discontent with his view. As a matter of fact, he rarely mentions anything that goes beyond the Aristotelian text, and even when he seems to refer to contemporary debates—as when he says that there are different opinions about the identification of money and riches “today” (*hodie*, p. 104.19 ff. below)—he in fact refers to an opposition of opinions that Aristotle presents in the text. There are a few places in which Lambertini recognises Raimundus' own voice, but they do not give much material to work on.¹¹ The same can be said when Raimundus occasionally mentions, in passing, ideas that are related to the Aristotelian text but do not directly stem from it. For instance, when Aristotle quotes Sophocles' line about silence as a decoration of women,¹² Raimundus does not forget to point out that a similar claim was made by the apostle Paul, who demanded that women be silent in Church but added that if a woman wants to know something, she may ask her husband privately.¹³ However, this addition is lifted from Aquinas' commentary. The only difference between Raimundus and Aquinas is that the former underlines how Aristotle fails to say anything about the right to consult the husband at home.

¹⁰ Again, the historical story is very complicated but also well-documented. Jones (1999, 1–7) gives a brief summary; see, e.g., Burr 2001 for a more detailed account.

¹¹ Lambertini 2002, 22–23.

¹² *Pol.* 1.13, 1260a30; Sophocles, *Aias*, l. 293.

¹³ 1. Cor. 14:34–35; see p. 113.2–3 below.

The reasons for Raimundus' silence concerning his own views require further investigation, but we should not overlook the fact that commentaries on Aristotle's works did not necessarily represent the considered view of their authors. It was not customary to question Aristotle's views in the context of commentaries on *Politics*, and although some authors (e.g. Walter Burley¹⁴) took more liberties in this respect, Raimundus' decision to leave all potential critical comments out is not necessarily significant: it probably just reflects his intention to provide a summary of Aristotle's political theory without relating it to contemporary debates.

In addition to the Aristotelian text under investigation, which Raimundus read in William of Moerbeke's revised translation,¹⁵ the main sources for Raimundus are Thomas Aquinas and Peter of Auvergne. Lambertini has shown that Raimundus follows closely Aquinas' commentary on *Politics* in the first two books, and that Peter replaces Aquinas as the main source from the beginning of book three until the end of the commentary in book eight. Lambertini also identifies a direct or indirect influence of Walter Burley's commentary and points out that on one occasion we find a reading that appears in William of Ockham's *Dialogus*: instead of *teknofactiva* (*Pol.* 1.3, 1253b10¹⁶), Ockham and Raimundus write *celmostina*.¹⁷ However, this similarity can be explained by a common source, possibly a corrupted version of Moerbeke's translation¹⁸—a hypothesis that cannot be confirmed before the publication of the critical edition of Moerbeke's complete translation, which is currently under preparation by B. Schneider for the *Aristoteles latinus* series (vol. XXIX.2).

¹⁴ See Lambertini 2013, 347–73.

¹⁵ Published in Aristotle, *Politicorum libri octo cum vetusta translatione Guillelmi de Moerbeka*, ed. F. Susseml (Leibniz: Teubner, 1872).

¹⁶ *Teknofactiva* is the reading in Moerbeke's revised translation; the first unfinished version has *teknopoiitika* (sic). See Aristotle, *Politica (libri I-II.11): Translatio prior imperfecta interprete Guillelmo de Moerbeka (?)*, ed. P. Michaud-Quantin (Bruges: Desclée De Brouwer, 1961), 6.

¹⁷ Lambertini 2002, 28–36; see below, p. 94.2. Ockham writes that “Aristoteles vocat ‘celmostinam’, id est factivam filiorum” (3.1 *Dialogus*, l. 2, c. 3, 172); see also *DMLBS*, s.v. *tecnopoeticus*.

¹⁸ Lambertini 2002, 28.

Raimundus comments on all eight books of *Politics*, but the present edition covers only the first of them. The reason for excluding books 2–8 has nothing to do with their historical value: they have been omitted simply because preparing a full edition would have taken more time than I had at my disposal. However, focusing on book one can be justified on the basis of its importance. Aristotle lays there down some of the fundamental principles of his political philosophy, especially the ideas that the political community is natural and that the human being is a political animal by nature. It also contains his analysis of property, his notorious discussion on natural slaves, the analysis of the possibility of moral virtues of slaves and women, as well as some fundamental principles concerning types of power. Even though the rest of *Politics* is important for understanding Aristotle's political theory in its totality, the first book of Raimundus' commentary allows us to see how he deals with these ideas, which are central to that theory.

Turning to the structure of the first book of Raimundus' commentary, we may note that he considers the first two chapters of book one as an introductory section, and states that the work properly begins with chapter three. Moreover, the division and numbering of chapters does not correspond to what we find in modern editions of Aristotle's work. Instead, it follows the division used by Aquinas. In particular, Raimundus' first chapter continues until the middle of our chapter two; his chapter three includes our chapters three and four; his chapter eight contains about two thirds of our chapter nine; his chapter nine contains the rest of our chapter nine plus our chapter ten; and his chapter eleven takes up our chapter twelve and about two thirds of our chapter thirteen. The following table shows the chapter divisions in detail:

Raimundus' division	Modern editions
Prooemium (= cap. 1)	1.1–2, 1252a1–b27
Prooemium, cont. (= cap. 2)	1.2, 1252b27–1253a38
Cap. 3	1.3–4, 1253b1–1254a17
Cap. 4	1.5, 1254a17–1255a2
Cap. 5	1.6, 1255a3–b15

Cap. 6	1.7, 1255b16–40
Cap. 7	1.8, 1256a1–b39
Cap. 8	1.9, 1256b40–1257b23
Cap. 9	1.9–10, 1257b23–1258b8
Cap. 10	1.11, 1258b9–1259a36
Cap. 11	1.12–13, 1259a37–1260a36
Cap. 12	1.13, 1260a36–b24

Although the first four chapters are not numbered in the manuscript, Raimundus mentions that he is moving to chapter five at *Pol.* 1.6, 1255a3 (p. 98.8 below). We can thus count backwards to the first four chapters; I have added the titles to the edition accordingly. From chapter six onwards, the manuscript gives the chapter titles in the margins.

Judging from the number of existing manuscripts—or rather, the lack of them—Raimundus’ commentary was not very popular. Christoph Flüeler and Charles Lohr have identified only one surviving witness:¹⁹

F Firenze, Biblioteca Medicea Laurenziana, S. Marco 452, fol. 49ra–75vb.²⁰

The present edition is obviously based on this manuscript. The transcription was first prepared from a decent-quality black and white digital reproduction, but it was checked against the original manuscript *in situ* at the Laurenziana library. I have observed the following general editorial principles: the abbreviations have been silently expanded, the orthography has been classicised, the paragraph divisions are mine (although they often agree with those in the manuscript), and the punctuation has been modernised. No earlier edition of book one, let alone the work as a whole, has appeared in print, but Lambertini’s article from 2002 quotes several passages from it.²¹ Besides differences in orthography and punctuation, I have accepted his readings with just a few minor corrections in details.

¹⁹ Flüeler 1992, 2:45–46; Lohr 2010, 119.

²⁰ Description: Del Punta and Luna 1993, 155–60.

²¹ The passages are below on pp. 89.3–8, 89.9–11, 90.14–28, 93.1–17, 99.27–100.2, 100.19–20, 102.31–33, and 107.3–4.

Since my aim has been to produce a reliable and readable text, I have emended the manuscript readings when either grammar or the general sense of the argument has required intervention. In addition, I have corrected several dubious or incorrect readings on the basis of the critical edition of Aquinas' commentary on *Politics*. To be sure, I have kept to the reading present in *F* when it makes sense both grammatically and semantically, even in some cases where Aquinas' reading is philosophically superior.²² But there are a good number of instances, especially rare constructions and terms of Greek origin, which either the scribe or Raimundus himself has not been able to decipher correctly. Likewise, there are many places where the syntax breaks down but can be easily corrected with the help of Aquinas' commentary.²³ Given Raimundus' constant habit of quoting and paraphrasing Aquinas, I have deemed this practice justifiable, but of course I have been careful to preserve the original manuscript readings in the critical apparatus in all these cases. Also the text of Aristoteles Latinus has allowed me to emend some readings that the manuscript apparently misconstrues.²⁴

Raimundus loves long sentences that are interrupted by a series of nested subclauses—a practice that makes the commentary somewhat strenuous reading.²⁵ I have tried to alleviate the structural complexity of the text by using all the tools that modern punctuation provides: commas, semicolons, colons, em-dashes, and parentheses. Heavy use of punctuation may be objectionable in some respects, but it can be justified as it makes the text more readable.

I have used two apparatuses, the first of which is dedicated to references, mainly to Aristotle's *Politics*. When the author's quote differs from the Latin text published in the Aristoteles Latinus series, I have quoted the text from AL in the apparatus for convenience. It is obvious that Raimundus takes many phrases and expressions directly from Aristotle's text, but

²² A good example is on p. 93.6–8, where Raimundus provides a confused reading to the effect that the relationships between master and slave, man and wife, and father and son are parts of *civitas* instead of parts of *domus*. See also p. 101.28.

²³ See, e.g., pp. 95.13, 108.20, and 113.7.

²⁴ See, e.g., pp. 104.9, 107.16, and 112.23.

²⁵ See, e.g., pp. 90.1–13, and 110.4–12.

I have marked the borrowings as quotations only when the manuscript clearly underlines the phrase or indicates in some other way that it is intended to be a lemma or a quote. Although Raimundus uses Aquinas' commentary extensively, I have added references to it sparingly, simply because a systematic and complete record of references would have made the *apparatus fontium* rather cumbersome. The critical apparatus lists readings from the manuscript and an occasional justification for my emendations.

The purpose of the present edition is to make the first book of Raimundus' commentary more easily accessible to researchers who may be interested in medieval commentaries on *Politics* but do not aspire to read the Florentine manuscript itself. Despite the lack of originality, the work is relevant for medieval political theories in general and Franciscan political thinking in particular, and it can be used to get a glimpse of the use of Aristotle's political philosophy as a teaching tool in the fourteenth-century Franciscan educational system. It is my hope that the edition will help give rise to further interest in the historical details of medieval political thought and the rich and varied commentary tradition on Aristotle's practical philosophy.²⁶

Sigla

<album>	album, <i>quod numquam in codice vel codicibus fuit, addendum censeo</i>
[album]	album <i>delendum censeo</i>
†album ac†	<i>verba album ac aut per se corrupta esse aut aliquid excidisse puto</i>
<***>	<i>lacunam latere censeo</i>
fa(ci)li	<i>vox ita compendiose scripta ut inter fa et li aliquid omissum esse indicetur; ibi ci addendum censeo</i>
a.c.	<i>ante correcturam</i>
add.	<i>addidit</i>

²⁶ I would like to express my gratitude to Ziang Chen and the anonymous referee for their valuable comments and suggestions.

cf.	<i>confer</i>
coni.	<i>conieci, coniecit</i>
emend.	<i>emendavit</i>
fort.	<i>fortasse</i>
iter.	<i>iteravit</i>
scr.	<i>scribendum</i>
vid.	<i>videtur</i>

Abbreviations

<i>DMLBS</i>	<i>Dictionary of Medieval Latin from British Sources</i>
<i>EN</i>	Aristotle, <i>Ethica Nicomachea</i>
<i>Pol.</i>	Aristotle, <i>Politica</i>
<i>Sent. Pol.</i>	Thomas Aquinas, <i>Sentencia libri Politicorum</i>

Bibliography

Primary sources

- Aristotle. *Ethica Nicomachea: Recensio recognita*. Edited by R.-A. Gauthier. Aristoteles Latinus XXVI.4. Leiden/Bruxelles: Brill/Desclée De Brouwer, 1973.
- Aristotle. *Politica (libri I–II.11). Translatio prior imperfecta interprete Guillelmo de Moerbeka (?)* Edited by P. Michaud-Quantin. Aristoteles Latinus XXIX.1. Bruges: Desclée De Brouwer, 1961.
- Aristotle. *Politicorum libri octo cum vetusta translatione Guillelmi de Moerbeka*. Edited by F. Susemihl. Leipzig: Teubner, 1872.
- Sophocles. *Aias*. In *Four Tragedies: Oedipus the King, Aias, Philoctetes, Oedipus at Colonus*, translated by O. Taplin. Oxford: Oxford University Press, 1986.
- Thomas Aquinas. *Sentencia libri Politicorum*. Sancti Thomae de Aquino Opera omnia 48. Rome: Commissio Leonina, 1971.

William of Ockham. *Dialogus: Part 2; Part 3, Tract 1*. Edited by J. Kilcullen, J. Scott, V. Leppin, and J. Ballweg. *Auctores Britannici Medii Aevi*. Oxford: British Academy, 2011.

Secondary literature

- Briguglia, Gianluca. 2006. "Si stetissent primi parentes: elementi di un modello politico tra filosofia ed esegesi." *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Âge* 73:43–62.
- Briguglia, Gianluca, and Irène Rosier-Catach, eds. 2016. *Adam, la nature humaine, avant et après: Épistémologie de la Chute*. Paris: Publications de la Sorbonne.
- Burr, David. 2001. *The Spiritual Franciscans: From Protest to Persecution in the Century After Saint Francis*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Del Punta, Francesco, and Concetta Luna, eds. 1993. *Catalogo dei manoscritti (1001-1075), De regimine principum, 1/11: Città del Vaticano – Italia*. Aegidii Romani Opera omnia I. Florence: Leo S. Olschki Editore.
- Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. Edited by R. K. Ashdowne, D. R. Howlett, and R. E. Latham. Oxford: British Academy, 2018.
- Flüeler, Christoph. 1992. *Rezeption und Interpretation der Aristotelischen Politica im späten Mittelalter*. 2 vols. Amsterdam: B. R. Grüner.
- Jones, John D. 1999. "Introduction." In Hervaeus Natalis, *The Poverty of Christ and the Apostles*, translated by J. D. Jones, 1–19. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies.
- Lambertini, Roberto. 2002. "Raimundus Acgerii's Commentary on Aristotle's *Politics*: Some Notes." *Vivarium* 40 (1): 14–40.
- Lambertini, Roberto. 2013. "Burley's Commentary on the *Politics*: Exegetic Techniques and Political Language." In *A Companion to Walter Burley: Late Medieval Logician and Metaphysician*, edited by A. D. Conti, 347–373. Brill's Companions to the Christian Tradition 41. Leiden: Brill.

- Lambertini, Roberto. 2014. "Nature and the Origins of Power: An Examination of Selected Commentaries on the Sentences (Thirteenth and Fourteenth Centuries)." In *La nature comme source de la morale au Moyen Âge*, edited by M. van der Lugt, 95–111. Florence: SISMEL – Edizioni del Galluzzo.
- Lanza, Lidia. 2013. "Il *finis hominis* nell'*Etica* e nella *Politica* di Aristotele: Note su alcuni commenti del secolo XIII." In ead., *Ei autem qui de politia considerant: Aristotele nel pensiero politico medievale*, 73–114. Barcelona: FIDEM. [Originally published in *Medioevo e Rinascimento* 12 (1998): 143–181.]
- Lohr, Charles H. 2010. *Latin Aristotle Commentaries: I.2, Medieval Authors*. Florence: Sismel / Edizioni del Galluzzo.
- Luscombe, David E. 1997. "Commentaries on the *Politics*: Paris and Oxford, XIII–XVth Centuries." In *L'enseignement des disciplines à la Faculté des arts (Paris et Oxford, XIIIe–XVe siècles)*, edited by O. Weijers and L. Holtz, 313–327. *Studia Artistarum* 4. Turnhout: Brepols.
- Wadding, Luke. 1906. *Scriptores ordinis minorum*. Rome: Editore Doct. Attilio Nardecchia.

Raimundus Acgerii

Sententia libri Politicorum Aristotelis

⟨Liber primus⟩

⟨Prooemium: capitula primum et secundum⟩

F 49ra Incipit sententia libri *Politicorum* Aristotelis exposita et abbreviata per fratrem Raimundum Acgerii de ordine Fratrum minorum.

Quoniam omnem civitatem etc. Sicut haberi potest ex fine libri *Ethicorum* Aristotelis, liber *Politicorum* ei immediate debet annecti, et certe bene secundum ordinem rationis, quia tunc et non ante quis ad aliorum hominum regimen est idoneus, cum in se ipso fuerit ordinatus. Et ideo etiam terminato tractatu super librum *Ethicorum* brevi et utili, prout credo, nunc ad librum *Politicorum* cum Dei adiutorio accedamus. 5

Sciendum igitur quod in primo libro Philosophus iuxta morem suum primo praemittit sollemnem prologum. Secundo subdit suum tractatum capitulo tertio, ibi *Quoniam autem manifestum est ex quibus partibus civitas constat* et cetera. Circa primum et secundum duo ibi contenta capitula duo facit. Primo enim agit de aliis communitatibus ad civitatem ordinatis; secundo de ipsamet communitate civitatis, capitulo secundo, ibi *Quae autem ex pluribus vicis communitas perfecta* etc. 10 15

Quantum ad primum sit intelligendum, necnon et ad aliqualem intelligentiam dicendorum, quod Philosophus hic—boni doctoris more volens ad fervidum huius doctrinae studium accedere auditorem ac dignitatem communitatis civitatis, de qua agit scientia politica, ex eius fine ostendere—praemittit quod quia omnis communitas est constituta gratia alicuius boni, civitas etiam est communitas quaedam, et idcirco necesse est dicere quod omnis civitas est instituta gratia alicuius boni, necnon et quod etiam illud bonum inter omnia bona humana est principalissimum tanquam omnia alia complectens. 20

3 *Pol.* 1.1, 1252a1. 3–4 *EN* 10.9, 1180b28–1181b23. 11–12 *Pol.* 1.2, 1253b1. 14–15 *Pol.* 1.2, 1252b27–28.

16 sit] *fort. similiter scr.* (s^r)

Deinde comparans civitatem ad alias communitates praemittit opinionem quandam falsam quorundam dicentium quod, cum duplex sit communitas omnibus necessaria, scilicet civitatis et domus, et quaelibet istarum duplex habeat regimen—nam civitas regi [politico] potest politico regimine vel regali (et dicitur regale regimen quod omnino est in libertate regentis, politicum autem quando ille, qui praeest, habet super se aliquas leges, quas de necessitate sequi debet), regimen autem domus similiter est duplex, scilicet despoticum et oeconomicum (et dicitur despoticus homo ille qui habet servos, oeconomicus autem ille qui sub domino domus est familiae dispensator)—hiis inquam praesuppositis dixerunt aliqui quod omnes hae communitates et omnia ista regimina specificè idem sunt nec differunt omnino nisi multitudine tantum et paucitate, videlicet ut magna domus possit dici parvum regimen et econverso. Hoc autem Philosophus dicit hic bis non esse vera, sicut ex sequentibus amplius declarabit. Et idcirco subdit hic triplicem communitatem specificè distinctam: unam scilicet personae ad personam; aliam vero communicatio⟨nem⟩ domus, quae utique complectit in se diversas personas; aliam autem communicatio⟨nem⟩ vici, quae etiam varias domos aut plures multitudines in se claudit.

Prima similiter communitas, scilicet personae ad personam, est duplex: una scilicet communicatio maris et feminae gratia generationis, quia sine mutua combinatione non possunt sibi similem post se relinquere nec ipsi possunt per se etiam stare; alia vero combinatio similiter personalis est principantis et subiecti, et haec etiam est necessaria ac a natura intenta. Natura enim non solum intendit quod homines generentur, sed etiam quod geniti salvantur. Et ideo dicit quod ille naturaliter est princeps principans et praedominans, qui suo intellectu potest praevidere, quae necessaria sunt humanae vitae. Ille vero, qui talia ab alio (non a se) praevisa potest exsequi ac opere implere, debet esse servus naturaliter et subiectus.

Dicit etiam has duas combinationes ab invicem differre, nam femina naturaliter est mollior servo et aptior ad generandum quam ad fortius laborandum, ille autem econverso, licet barbarici parum utentes ratione has duas combinationes pro una omnino acciperent.

13 hoc] hic F 19 similiter] fort. igitur scr. (Lambertini)

Secunda autem communitas vel communicatio, scilicet domus, ex praedictis duabus causatur. Ipsa enim complectitur in se virum et feminam et per consequens patrem et filium, ut infra frequentius dicetur. Complectitur etiam dominum, qui praeest domui, et servum, qui habet cotidiana opera exercere. Et dicuntur unius pulmenti ac etiam unius furni 5 secundum Graeca vocabula, quae inducit.

49rb Tertia | vero communitas, scilicet unius vici, ex statim dictis causatur, nam ex pluribus domibus efficitur unus vicus. Isti etiam communicant sibi non in usu cotidiano, scilicet comedendi cotidie simul vel cohabendi ad unum ignem, sed in aliis tempore opportuno. Hanc etiam communitatem dicit esse naturalem, quia omnes tales ab initio ab uno patre seu ab uno stipite processerunt, qui hereditatem eis divisit. Et sic vicus ac etiam civitas a principio incepit. 10

Sic ergo patet quae sunt communitates, quae sunt originaliter causantes communitatem ipsius civitatis. 15

Et ideo statim in sequenti capitulo, scilicet secundo, quod incipit ibi *Qui autem ex pluribus vicis* etc., agit de ipsa communitate civitatis, dicens quae et qualis est. Communitas civitatis est enim ex pluribus vicis, sicut vicus ex pluribus domibus dicebatur; alia etiam est communitas perfecta, nam est habens per se sufficienter quicquid est necessarium ad vitam humanam. Fuitque primo i(n)stituta non solum ut homines in ea invenirent unde vivere possent, verum etiam unde bene vivere possent, scilicet cum per leges eius debite regerentur. 20

Deinde volens eius naturalitatem ostendere facit tria. Primo enim ostendit quod ipsa est naturalis duplici ratione, scilicet tum quia ipsa est finis praedictarum communitatum, quae sunt naturales—finis ipse rerum naturalium est naturalis—tum etiam quia est quod est optimum in hominis statu, ac per hoc est finis omnium praedictarum communitatum. Secundo ostendit quod homo naturaliter est animal civile, tum ex naturalitate ipsius civitatis, quod quia est <***; tum> ex propria operatione ipsius hominis. 30 Ex primo quidem sic: ostensum est enim quod civitas est de numero eorum

17 *Pol.* 1.2, 1252b27: “Quae autem ex pluribus vicis”.

9 cotidie] communitidine (9^atidie), ut vid. *F*

quae sunt secundum naturam. Civita[ti]s autem non est aliud quam hominum congregatio, ac per hoc sequitur quod homo naturaliter est animal civile. Nec obstat si qui propter fortunam ad hoc non sint apti, scilicet aut quia notabiliter pravi et cum aliis habitare nolentes, aut notabiliter boni
5 et aliorum auxilio non egentes.

Ex secundo autem, scilicet ex propria [hominis] operatione ipsius hominis sic. Natura enim nihil facit frustra. Solus autem homo inter animalia sermonem habet, nam alia animalia, etsi aliquos nutus habent gaudii vel doloris, nullus tamen eorum habet sermonem. Cum igitur homo per
10 sermonem indicet in quo indiget alio et quod est iustum vel iniustum, utile vel inutile, communicatio autem in hiis faciat civitatem, manifestum est quod ipsa est naturalis ac per consequens quod homo naturaliter est animal domesticum et civile.

Consequenter tertio addit quod civitas non solum naturalis, verum
15 etiam est prior secundum naturam quam domus vel quam unus homo— ordine inquam naturae, non temporis vel productionis in esse. Et est ratio sua talis: totum enim naturaliter prius est parte, et hinc est quod interempto homine vel destructo non remanet pes vel manus nisi aequivoce, quomodo forma manus lapidea posset dicit manus. Et quod etiam sit ve-
20 rum declarat amplius, quia pars illa caret sibi debita operatione: non enim videt vel loquitur et sic de aliis. Nunc ergo singuli homines comparantur ad totam civitatem sicut singula membra ad totum hominem. Nam sicut unum membrum indiget alio, sic unus homo alio homine, scilicet ad mutuo convivendum. Unde si quis non possit communicare alii in civitate,
25 aut est peior quam homo et quasi bestia aut, si omnino non indiget ei, est melior quam homo et quasi deus, sicut dicebatur de Ioanne Baptista vel similibus ei vitis. Ex quibus omnibus concludit quod homini inest quidam naturalis appetitus ad talem communitatem civitatis, et quod ille, qui eam instituit, maximorum bonorum hominibus causa fuit, quia virtutes hic ac-
30 quiruntur et ibi etiam vitia corriguntur. Haec similiter per modum prologi dicta sunt.

3 propter] proponit *F* 4 nolentes] volentes *F* 5 egentes] ex(ist)entes sive ex(e)untes *F* 10 quod] quia *F* 16 ordine inquam] ordinem quam *F*

⟨Capitulum tertium⟩

Quoniam autem manifestum est etc. Finito prooemio incipit hic Aristoteles suum tractatum, circa quem utique principaliter duo facit: primo enim declarat de primis partibus ipsius totius, scilicet ipsius civitatis, in toto primo libro; secundo de ratione ipsius totius, scilicet de ipsa civitate, libro secundo, ibi *Qui⟨a⟩ considerare volumus de communione politica* etc. Circa primum autem duo facit: nam distinguens tres partes civitatis—scilicet eam quae est inter dominum et servum, virum | et uxorem, patrem et filium—primo agit de prima, scilicet de combinatione domini ad servum et de aliis ad haec pertinentibus; secundo de secunda et tertia, scilicet de combinatione viri ad uxorem et patris ad filium et de similibus, infra, capitulo undecimo, ibi *Quoniam autem omnis pars oeconomicae* etc. Circa primum etiam duo facit: primo enim agit de praedicta combinatione, scilicet domini et servi; secundo gratia huius agit communiter de omni possessione, infra, capitulo septimo, ibi *Totaliter autem de omni possessione* etc. Circa primum et duo facit: primo enim praemittit duplicem opinionem de ratione dominii et servitutis; secundo inquit de istis opinionibus statim dictis, capitulo quarto, ibi *utrum autem est aliquis natura talis*.

Quantum ad primum similiter sciendum quod Philosophus, antequam ad recitationem vel discussionem illarum diversarum opinionum accedat, ut melius ap(er)iat suum propositum, praemittit de quo agere intendit, scilicet de oeconomia, quae est dispensativa domus vel gubernativa.

Ad quam utique domum aliqua pertinent tanquam partes, aliqua vero tanquam necessaria partibus ipsis. Iterum, partium ipsarum aliquae sunt liberae, aliquae vero subiectae. Hae autem sunt tres principales, scilicet domini et servi, mariti et uxoris, patris et filii. Prima igitur combinatio domini et servi no(mina) batur despota. Secunda vero, ut dicit, tempore

1 *Pol.* 1.3, 1253b1. 5 *Pol.* 2.1, 1260b27. 11 *Fort. Pol.* 1.12, 1259a37: “Quoniam autem tres partes yconomice erant”. 14 *Pol.* 1.8, 1256a1. 17 *Pol.* 1.5, 1254a17.

12–13 domini et servi] dominum et servum *F* 15 opinionem] operationem *a.c. F*
26 nominabatur] nobať *F*; *fort.* vocatur sive vocabatur *scr.* (cf. *Sent. Pol.* 1.2, 82a46)

erat innominata, sed ipse vocat eam nuptialem. Tertia etiam similiter erat innominata, sed ipse vocat eam celmostinam, id est factivam filiorum.

Illa vero, quae pertinent ad domum sicut necessaria partibus ipsius domus iam dictis <***> scilicet pecunia. Unde id quod ad eam pertinet videtur
5 aliquibus esse maxima pars oeconomicae. Est autem vere aliqua et potest vocari crima<ti>stica, id est pecunialis, ut patebit.

Hiis igitur praemissis dicit post agendum tunc de eis, quae pertinent ad dominos et servos, scilicet de despo[s]tica. Circa quam dicit fuisse duas
10 opiniones, de quibus infra prolixius aget, quarum una fuit quod despotica, id est d[en]ominativa, est quaedam scientia, qua aliquis scit dominari servis; et quod est idem cum oeconomica, qua quis scit regere totam domum, ac etiam quod est idem cum politica, qua aliquis scit gubernare civitatem, vel cum regnativa, qua etiam totum regnum. Alia vero opinio fuit
15 dicentium quod habere servum sit praeter naturam, et quod despotare, id est habere servum, sit sola lege ordinatum, natura autem eos non differre, atque per hoc non iustum sed violentum esse unum hominem alteri dominari.

Hiis itaque praemissis, antequam ad ulteriorem discussionem harum opinionum accedatur, quod utique repetitur in sequenti capitulo, praemittit hic quattuor quae sunt necessaria ad videndam rationem servitutis. Quorum primum est quod possessio est pars domus, et ars possessiva, scilicet despotica, est pars oeconomiae. Et ratio huius est, quia sine necessariis ad vitam impossibile est vivere in domo. Unde sicut in aliis artibus
20 necessarium est operari volentem habere determinata organa, sic et in oeconomica.

Secundum est quod organorum vel instrumentorum quaedam sunt animata, quaedam autem inanimata, puta gubernatori navis instrumentum inanimatum est gubernaculum sive remus, animatum vero prorarius,

2 *Pol.* 1.3, 1253b10; cf. *Sent. Pol.* 1.2, 82a51–52: “sed ipse uocat eam tecnofactiuam, id est factiuam filiorum”.

2 celmostinam] sive celmofactivam, ut vid. *F* 3 necessaria] necessarie a.c. *F* 10 dominativa] cf. *Sent. Pol.* 1.2, 82b86 13 regnativa] regendativa (reg'datīa), ut vid. *F* (cf. *Sent. Pol.* 1.2, 82b90) 16 atque] aut *F* non] fere nota sive notitia *F* 18 discussionem] discusionem *F*

qui movetur ad eius iussum. Similiter etiam in domo res possessa est instrumentum, puta lectus vel vestis, servus autem instrumentum animatum et quasi res possessa, potens tamen se movere ad iussum praecipientis.

Tertium est quod adhuc organorum est alia distinctio. Nam organa artium dicuntur organa factiva, res autem possessa, quae est organum domus, dicitur organum activum. Hanc autem divisionem probat dupliciter: primo quidem quia organa factiva sunt ex quibus fit aliquid praeter usum ipsius instrumenti, puta ex pectine, quo utuntur textores, fit aliquid aliud praeter ipsam pectinationem, scilicet pannus. Sed ex rebus possessis quae sunt instrumenta domus non fit aliquid aliud nisi eorum usus, puta ex vestimento et lecto non fit aliquid nisi ipsorum usus. Secunda ratio eius: quia actio et factio differunt specie—nam factio est operatio transiens in exteriorem materiam, puta secare et urere, actio vero est operatio permanens in ipso operante et pertinens ad vitam ipsius—diversarum operationum diversa sunt instrumenta. Cum igitur ambae istae operationes indigeant suis instrumentis, vita autem, id est conversatio domestica, non sit factio sed actio, servus est instrumentum eorum quae pertinent ad actionem, non autem eorum quae ad factionem.

Quartum est et ultimum, quod cum res possessa respectu possessoris sit sicut pars respectu totius, pars autem totius non solum est pars eius sed etiam est simpliciter eius—puta manus Sortis non solum est pars eius sed etiam est simpliciter eius manus—similiter et res possessa, puta vestis hominis, non solum est eius possessio, verum etiam est simpliciter eius vestis. Ac per hoc etiam servus sit sicut res possessa, ut supra dictum <est>: ipse non solum <est> servus domini sed etiam simpliciter est illius. Non tamen convertitur omnino, nam ille qui est dominus eius non dicitur simpliciter esse servi sed solum quod est dominus eius.

Ex hiis concludit ultimo definitionem ipsius servi, scilicet quod servus <est> organum animatum, activum, separatum, alterius homo existens— ut organum sit loco generis, alia autem quattuor [sunt] addita sunt loco

7 divisionem] dimissionem, *ut vid. F* 13 actio] ratio *F* (cf. *Sent. Pol.* 1.2, 83b176)
 16 sunt] opera *add. F* 16–17 operationes] operationibus *F* 17 suis] indigeant
add. F 18 instrumentum] minister, *ut vid. F* (μῆστ') 24 simpliciter] similiter *F*

differentiarum, ut patet per ea quae dicta <sunt>. Haec ergo duplex opinio de ratione domini aut etiam servitutis.

<Capitulum quartum>

Utrum autem est aliquis natura talis aut non etc. Hic inquit de opinionibus statim dictis, quid scilicet habent veritatis. Et circa <hoc> duo facit.

5 Primo enim inquit an servitus insit alicui a natura, quod pertinet ad secundam opinionem; secundo utrum despo[s]tica seu dominativa sit idem cum [quod] politica, quod pertinet ad primam, capitulo sexto, ibi *Manifestum autem et ex hiis* etc. Circa primum etiam duo facit. Primo enim movet duplicem dubitationem ponens etiam eorum solutionem; secundo ostendit quomodo etiam opinio contraria habet aliquam veritatem, capitulo
10 quinto, ibi *Quod autem et qui contraria dicunt* etc.

Quantum ad primum proponit duplicem quaestionem, scilicet utrum aliquis sit naturaliter servus vel non, et utrum alicui magis fit dignum et iustum quod serviat quam quod non. Videtur quod potius ad ambas
15 quaestiones dicendum est quod omnis servitus est praeter naturam. Determinans igitur quod aliquis naturaliter est servus et quod alicui dignum est et expediens quod serviat, ostendit hoc primo ex hiis quae communiter hodie fiunt, demum ex ratione. Illa autem quae communiter hodie fiunt dicit esse quattuor[um], quorum primum est quod principari non solum est
20 aliquando ex violentia, verum etiam aliquando est de hiis quae expediunt hominibus ad salutem. Secundum est quod in hominibus ab ipsa nativitate videtur esse quaedam distinctio et dispositio, ita quod quidam videntur esse apti ad hoc quod subiciantur, aliqui vero ad hoc quod dominantur. Tertium est quod diversae sunt species subiectionis et principatus: aliter
25 enim principatur vir feminae, aliter dominus servo, et aliter rex vel princeps regno. Quartum est quod semper melior est principatus qui meliorum est subiectionum, puta melior est quo quis principatur homini quam quo

3 *Pol.* 1.5, 1254a17. 7–8 *Pol.* 1.7, 1255b16. 11 *Pol.* 1.6, 1255a3.

5 enim] *fere etiam F* 13 sit] *scilicet F* utrum] *videtur F* 14 videtur] *vel F*
22 quidam] *quaedam a.c. F* 25 dominus servo] *servus domino F* (cf. *Sent. Pol.* 1.3, 86a55–56)

bestiae. Et rationem huius assignat, quia omnis principatus et subiectio ad opus aliquod ordinatur: oboedit enim iste illi in aliquo opere; opus autem quod fit a melioribus melius est; ergo per consequens et melior principatus. Et nota quod primum et ultimum istorum pertine(n)t ad secundam quaestionem, secundum autem et tertium a(d) primam, ut patet. 5

Consequenter ostendit quod aliqui sunt naturaliter servi, id est ad hoc apti, et per hoc expedit eis servire. Et hoc probat tali ratione: quaecumque sunt ex pluribus constituta, in hiis est aliquis principans et aliud naturaliter subiectum; sed hominum multitudo est ex pluribus constituta, ut per se patet; ergo etc. Quia minor huius rationis est de se manifesta, idcirco maiorem probat (in) quattuor. Et primo in rebus inanimatis, puta in harmonia, scilicet sonorum vel etiam elementorum. Secundo in partibus hominis ubi corpus ab anima regitur, si homo sit bene dispositus: ibi enim anima dominatur corpori despotico principatu, in quo servus in nullo potest domino resistere. Iterum etiam circa partes animae, ubi ratio regit appetitum sensitivum principatu politico vel regali, qui est ad liberos, in quo scilicet aliquando contradicunt. In utroque autem istorum expediens est quod alterum ab altero regatur: expedit enim corpori quod regatur ab anima et appetitui quod a ratione. Tertio probat idem in genere animalium. Mansueta enim animalia praesunt sil|vestribus inquantum participant regimen 50ra 20 hominum, homo autem omnibus illis, et sic salutem adipiscitur. Quarto et ultimo probat idem in differentia sexuum. Naturaliter enim masculus est melior et femina deterior, ac per hoc ille principans, haec subiecta. Et ex hiis concludit debere in hominibus sic esse, scilicet quod aliqui dominantur et aliqui subiciantur. Est autem advertendum quod primum exemplum est de rebus inanimatis, tria vero sequentia de rebus animatis. Secundum: 25 duo prima de toto integrali, alia autem duo de toto universalis, quod scilicet est genus illis speciebus.

Tandem autem declarat qui et quales sunt illi et isti, et primo quales secundum animam dicens quod cum secundum praedicta anima naturaliter praesit corpore, similiter et aliqui sunt respectu aliorum ut anima et aliqui quasi corpus, ac per hoc expedit istis regere, illis regi. Servus enim 30

2 enim] eis *F* 15 ratio] raro *F* 20 praesunt] possunt, *ut vid. F* 28 speciebus] species *F* 31 ut] nec *F*

aptus communicat tantum rationi in hoc quod est ab alio eam recipere, ut dicimus de bono animali, tamen alias breviter, homo autem per se eam ducendo. Iterum, corpora servorum naturaliter debent esse fortia ad opera varia exercenda, liberorum autem rara magis et delicata. Unde si oportet
 5 res alias excellere secundum corpus, multo magis secundum animam est necesse. Sic ergo patuit quomodo nota est opinio, quae dicit quodammodo servitatem esse naturalem.

⟨Capitulum quintum⟩

In sequenti autem capitulo, scilicet quinto, quod incipit ibi *Quod autem et qui contraria dicunt* etc., ostendit quod etiam opinio contraria, si bene
 10 intelligatur, habet aliquo modo veritatem—illa scilicet quae dicit nullam servitatem esse naturalem aut iustam. Ad ⟨hanc⟩ praemittit quod dupliciter dicitur aliquem esse servum: uno modo, scilicet iam dicto, scilicet secundum aptitudinem naturalem; alio modo secundum legem positivam, quae scilicet statuit quod essent capti in bello sicut servi capientium. Hoc
 15 autem quidam dicunt non esse iustum sed violentum ac per consequens iniquum, quidam vero dicunt oppositum, scilicet quod est iustum; et illis quidem videtur semper hic esse aliquid virtutis, aliis autem non, quia illo subtracto non erit laudabile dominari.

Hiis dictis solvit ostendens quomodo est iustum servire; secundo, quomodo expediens.
 20

Primum autem ostendit primo dicens quod istud est iustum secundum quid, non autem simpliciter, quod etiam probat dupliciter. Primo, quia causa bellorum potest esse iniusta ac per hoc effectus inde sequens, qui potest esse servitus post victoriam, non potest esse simpliciter iustus. Secundo,
 25 quia potest vinci ille, scilicet nobilior genere, quem indignum est servire. Iterum etiam quia communiter hoc dicuntur tam de servis quam de liberis; primum quidem quia quando nobiles capiuntur, non dicunt homines sim-

8–9 *Pol.* 1.6, 1255a3.

6 nota] *sic F, sed fort. vera scr.* 7 esse] *etiam F* 10 illa ... quae] *illi scilicet qui F*
 12 aliquem ... servum] *aliquis esse servus F* 18 subtracto] *subtracto F* 23 inde]
ibidem F 24 simpliciter] *esse add. F*

pliciter quod sint servi sed solum de barbaris, scilicet propter defectum mentis; et ita dictum est superius ‘servi’. Secundum etiam de libertate, quia nobiles dicuntur esse ingenui et liberi ubicumque sint, barbaros vero solum domi. Hoc autem idcirco dicitur, quia virtus et vitium determinant vere libertatem et servitatem. Sic ergo patet quomodo ipsa servitus potest esse bona. 5

Ultimo etiam ostendit quomodo etiam est expediens et quomodo non. Idem enim expedit parti et toti. Videmus autem quod quicquid expedit parti, quod sit coniuncta toti, <expedit etiam toti> et econverso; aliquando autem contrarium. Servus autem est quasi pars domini, ut fuit dictum. Unde concludit quod servitus quae est naturalis—de qua in praecedenti capitulo dictum fuit—potest esse simpliciter cum amicitia vera ac pro hoc et expediens; non autem illa quae violenta <est>, de qua fere in toto isto capitulo dictum fuit. 10

Capitulum sextum

In capitulo sexto, quod incipit ibi *Manifestum autem et ex hiis* etc., inquit de prima opinione principali, quae scilicet ponebat quod despotica seu dominativa esset eadem politicae, ac etiam quod esset quaedam scientia. Unde primo reprobatur primum, secundo secundum. 15

Primum autem, scilicet quod despotica esset eadem politicae, reprobatur dupliciter, scilicet tum quia ipsa, scilicet despotica, non est idem quod politica; tum etiam quia nec <est idem quod> oeconomica, sub qua scilicet vero despotica continetur. Primum igitur, scilicet quod despotica (id est dominativa) et politica simpliciter non sint idem, probatur, quia politica est principatus eorum qui sunt liberi secundum naturam, despotica vero est principatus servorum. Dictum est autem supra quod secundum diversitates subiectorum et principantium est etiam diversitas principatum. Secundum etiam <probat>, scilicet quod nec est idem quod oeconomica, nam sicut statim dictum est, despotica est principatus servorum, oecono- 20 25

15 *Pol.* 1.7, 1255b16.

2 servi] *fort.* de servis *scr.* secundum] scilicet *F* 3 barbaros vero] barbari ut *F*
20 ipsa] ipsum, *ut vid.* *F* 21 est ... quod] *cf.* 99.27–100.2 *infra* 22 vero] non, *ut vid.* *F*

mica vero omnium habitantium in domo, quorum aliqui sunt liberi, | aliqui 50rb
vero servi.

Secundum etiam principale, scilicet quomodo differt a scientia, ostendit primo quod despotes non dicitur secundum scientiam, scilicet ex eo
5 quod sciat dominari, sed solum quod est sic dispositus; despotica vero dicitur secundum quam aliquis actu dominatur. Licet autem non sit idem simpliciter quod scientia, habet tamen scientiam adiunctam, puta de cibis et aliis in domo necessariis praeparatis.

Iterum etiam habet scientiam aliam altiore, qua scilicet scit uti servis
10 †si quae utique†. Et si multum alta videatur, non tamen est secundum veritatem, quod etiam probat dupliciter: scilicet tum quia eadem sunt quae oportet scire dominum ad praecipendum et servum ad exsequendum, ergo sicut non est altum in uno (scilicet in servo), sic nec in alio (id est in domino); tum etiam quia videmus quod multi boni, ut possint vacare alteri vitae causa lucri, scilicet politicae vel philosophicae, expediunt se ab
15 ista, scilicet cura hospicii, eam alteri comittentes. Tandem etiam ostendit quod despotica non consistit in acquirendo servos—illam enim videmus bellicam vel huiusmodi—sed consistit solum in utendo iam acquisitis.

Huc usque a principio quarti capituli agit Philosophus de domino et
20 servo, qui quaedam possessio iudicatur.

Capitulum septimum

Totaliter autem de omni possessione etc. Hic incidentaliter et gratia huius agit de omni possessione, ostendens unde ratio huiusmodi oriatur et quid per eam in rebus omnibus importatur. Et circa hoc duo facit. Primo enim determinat de ratione possessionis quantum ad scientiae modum; secundo
25 quoad actum et usum, capitulo decimo, ibi *Quoniam causae quae ad effectum etc.*

21 *Pol.* 1.8, 1256a1. 25–26 *Pol.* 1.11, 1258b9: “Quoniam autem quae ad scientiam”.

10 si quae] *ut vid. F* (siq̄) 13 altum] *alium F* 14–15 alteri] *F, sed fort. altiori scr.*
17 servos] *suos F* 20 qui] *emend. Lambertini: quod F* 22 unde] *una F* ratio]
sive vero F

Circa primum etiam duo facit. Primo enim ostendit de ipsa possessione quid non est et quomodo non est infinita, movens etiam circa hoc duplicem dubitationem; secundo ostendit quid est et quomodo est infinita solvens etiam principalem motam dubitationem, capitulo nono, ibi *Et infinitae namque divitiae etc.*

Circa primum etiam duo facit. Primo enim ostendit quomodo differunt pecuniativa et aliae possessivae determinans de ipsa possessiva; secundo determina[n]t de ipsa pecuniativa, capitulo octavo, ibi *Est autem genus aliud possessivae etc.* Circa primum igitur intelligendum est quod quia Philosophus determinando posuerat in eius ratione quod servus est quaedam possessio, idcirco occasione huiusmodi ostendit quae est ratio possessionis ac etiam quae est ars ipsa de pecuniis, quia ibi maxime apparet ratio possidendi.

Et ideo circa istud movet hic duas dubitationes, quarum prima est utrum ars pecuniativa, id est acquirendi pecunias, sit omnino eadem oeconomicae, vel sit potius pars quaedam ipsius, aut nec omnino eadem nec etiam pars sed potius sit ei subministrativa. Oportet enim quod aliquo istorum modorum de ea dicatur, ex quo ad eam noscitur pertinere.

Deinde iuxta hoc est secunda quaestio incidentalis, scilicet posito quod sit subministrativa, utrum deserviat ei sicut praeparans ei materiam, puta sicut ars faciens aes et deservit illi qui facit statuam ex aere, vel potius sicut ei praeparans instrumentum, puta sicut ars factiva pectinis deservit arti textili sive factivae panni.

Et respondendum ad primam partem primae quaestionis, scilicet quod pecuniativa non est omnino eadem oeconomicae. Quod etiam probat per hoc, quia ad pecuniativam pertinet acquirere, ad oeconomicam vero pertinet eis uti. Semper autem alia est ars, quae utitur re per aliam acquisita, ab illa, quae illud acquirit—sicut alia est gubernatoria ab arte manufactiva. Et nota quod ex hoc tacite relinquit solutam secundam quaestionem,

4–5 *Pol.* 1.9, 1257b23–24: “Et infinitae utique divitiae”. 8–9 *Pol.* 1.9, 1256b40.

11 possessio] passio *a.c.F* 16 pars] quos *F* 23 factivae] factitile, *ut vid.F* 28 ab arte] aperte *sive a parte F* 28–29 manufactiva] *fort. navifactiva scr.* (cf. *Sent. Pol.* 1.6, 97b60)

scilicet quod est deserviens ei ut praeparans instrumentum, nam ut infra etiam patebit, divitiae sunt ipsius vel oeconomicae instrumenta.

Hiis dictis prosequitur aliam partem quaestionis, scilicet an pecuniativa sit pars oeconomicae vel potius sit extraneum quid ab ipsa. Et quia ad
 5 pecuniativam pertinet considerare unde pecuniae acquirantur, puta per agriculturam quae etiam ordinatur ad artem acquisitivam ciborum, ideo primo ostendit quomodo acquisitio ciborum et etiam diversitas ipsorum in variis animalibus ac etiam in hominibus est diversa, ut ex hoc postmo-
 dum ostendat qualiter ista possessiva quae est acquisitiva cibi in homini-
 10 bus est naturalis ac etiam oeconomica, cum homo sit naturaliter animal politicum.

Quantum | ad primum igitur dicit quod cum nullum animal possit vi- 50va
 vere sine cibo, quaedam tamen animalia vivunt cum aliis in multitudine congregata, quaedam vero dispersa, ac per hoc quaedam comedunt anima-
 15 lia, quaedam alia terrae nascentia vel aquatica aut volatilia. Iterum vero hominum quidam vivunt ferociosi ut pastores; quidam vivunt de praeda, ut latrones, venatores et pastores (licet modis variis haec accipiant); qui-
 dam autem de hiis, quae de terra nascuntur. Et quia natura tota hominum est deficientissima, ideo etiam, ut dicit, aliqui iungunt duo de istis ut vivere
 20 inde possint.

Deinde distinguit quomodo natura variis modis providet de cibo animalibus, et hoc quidem in utero et extra quousque acquirere sibi possunt, homini autem dedit animalia tam in servitium quam in cibum, secundo terrae nascentia et alia fere omnia. Ex quibus relinquit conclusum, quod
 25 ars possessiva, qua huiusmodi acquiruntur, est homini naturalis, ac per hoc etiam quod est pars non solum oeconomicae sed etiam politicae, cum et oeconomica sit etiam pars illius. Tandem etiam ex hoc concludit quod isto iam dicto possessiva non est infinita et quod istae sunt verae divitiae, cum possint tollere indigentiam et facere sufficientiam eas habenti. Non
 30 sic autem divitiae, ut Solon, unus de septem sapientibus, dixit; et idem etiam Philosophus infra, capitulo nono, amplius declarabit. Hucusque ergo de ipsa naturali possessione et quomodo differt ab alia voluntaria, quae scilicet est pecuniativa.

1 deserviens] deprimens *F* 10 oeconomica] oeconomicae *F* 18 tota] totum *F*
 30 Solon] sal'on *F* (cf. *Pol.* 1.8, 1256b32)

Capitulum octavum

Et ideo statim incipit agere de ipsa quae est alia pars possessiva, scilicet capitulo octavo, ibi *Est autem aliud possessivae* etc. Cuius primo praemittens conditionem dicit quod ista alia species possessivae vocatur pecuniaria vel pecuniativa, quia scilicet est circa pecunias; quae etiam terminum habere non videtur, scilicet in acquisitione divitiarum; quae tamen non multis videtur differre a praedicta, pro eo scilicet quod vitae necessaria frequenter accipiuntur pro pecunia. Vere tamen non sunt idem, nam praedicta pars possessivae est naturalis, ut supra ostensum est; ista autem non, ut consequenter plenius ostendetur.

Hoc viso incipit determinare de ipsa pecuniativa. Et quia pecunia inventa est propter commutationes, hae autem propter usum, ideo praemittit quod uniuscuiusque rei duplex est usus, et ambo quidem secundum se, licet non aequae immediate, licet unus quidem proprius, alius vero non proprius sed communis. Puta usus calceamenti proprius est calceatio, nam propter hoc immediate factum est; alius autem et communis postmodum est commutatio, non enim propter hoc factum est hoc, licet postmodum inde fiat.

Et quia commutatio fieri potest de omnibus rebus, inter quas primae sunt naturales, ideo commutatio primo incipit ab hiis quae natura ministrat. Et hoc ista de causa, quia scilicet aliqui plus habebant de una re, puta de blado, et minus de alia, puta de vino, idcirco quousque sufficienter haberent, voluerunt hinc inde mutuo commutare. In prima igitur communitate—quae est, scilicet erat, unius domus—non fuit necessaria commutatio, sed quando facta fuit maior communitas, puta vici vel civitatis vel postmodum etiam magis remota, ut scilicet unusquisque reciperet ab alio quo ipse indigebat et loco eius daret illi similiter quo ipse similiter indigebat, puta vinum pro blado et e converso; quod adhuc servant mul-

2 *Pol.* 1.9, 1256b40: “Est autem genus aliud possessivae”.

6 praedicta] praedictae *F* 8 possessivae] non *add. a.c. F* 12 rei] reu, *ut vid., a.c. F*
 13 alius] quibus *F* 14 calceamenti] cabciati *F* calceatio] cabciatio *F* 15 factum] falsum *F*

tae barbarae nationes, apud quas utique nullus usus pecuniae reperitur. Unde concludit quod talis commutativa nec est pecuniativa nec praeter naturam, sed potius in supplementum ipsius naturae.

Ex ista autem commutatione—scilicet rerum necessiarum hinc inde,
 5 et quae erat secundum naturam—processit alia regula, quae est per rationem inventa. Quia enim auxilium hominum erat magis peregrinum et ad remotiora, ipsum oportebat fieri. Et non poterant ita de facili portari res quae erant secundum naturam, puta vinum aut triticum et huiusmodi, idcirco ordinaverunt ut aliqua pretiosa mutuo sibi darent, puta ferrum,
 10 argentum et similia, quae primo fuerunt determinata pondere vel magnitudine, postmodum autem, ut hoc etiam facilius fieret, aliquo caractere vel figura. | Quomodo facto etiam nomismate, circa istud subintroducta est alia species commutationis, scilicet ipsa commutatio pecuniaria, quae commutat pecuniam pro pecunia. Et vocatur campsoria, quae quidem, ut
 15 dicit, primo subintroducta est simpliciter et quasi a casu, postea tamen per experientiam factum est artificiale, cuius artis materia est pecunia, finis autem ut sic fieri possint maiores pecuniae, seu quocunque modo ipsae praehabitaе divitiae augmentari.

De quibus utique, scilicet de divitiis et pecuniis, aliqui tenent hodie,
 20 quod sint hodie idem nec esse aliud divitias quam multitudinem pecuniarum. Aliis vero videtur stultitia negare quod copia vini vel bladi non faciat divitias, etiam melius quam pecuniae—tum quia ista sunt simpliciter utilia et naturae necessaria, illa vero sola lege humana, tum etiam quia pecuniis abundans potest mori fame; inconveniens autem videtur talem posse dici
 25 divitem. Quas quidem rationes probat dicens aliam esse pecuniativam et divitias quae sunt secundum eam, alias autem divitias rerum quae sunt secundum naturam et per consequens etiam veriores.

7 poterant] *fere potest aut F* 9 ferrum] *faenum F* (cf. *Pol.* 1.9, 1257a38) 12 nomismate] *nummismoare, ut vid. F* subintroducta] *sit introducta F* 14 quidem] *quidam F* 17 maiores] *coni.; minores F* 22 simpliciter] *sive similiter F* 23 pecuniis] *pecunias F* 25 probat] *approbat a.c. F*

Capitulum nonum

In nono autem capitulo, quod incipit ibi *Et infinitae utique divitiae* etc., ostendit quomodo ista commutatio pecuniae est infinita, et ex hoc solvit[ur] supra motam dubitationem. Primum autem declarat tali ratione: desiderium enim finis in unaquaque re est infinitum, non autem eorum quae sunt ad finem, sed habent finem ipsum pro termino et mensura. Pecuniae autem se habent ad pecuniativam campsoriam sicut finis, ad oeconomicam vero sicut ea quae sunt ad finem, qui est gubernatio domus. Ergo ars pecuniativa vel pecuniaria quaerit pecunias absque termino, oeconomica vero cum termino, ut dictum est. Nec obstat, ut dicit, si oeconomici vel dispensatores domorum videantur aliquando velle pecunias augmentare, ut sic habeant denarios pro rebus necessariis ad usum vitae. Nam licet utriusque istarum artium sit idem actus, scilicet acquisitio pecuniae, non tamen eodem modo. Nam in oeconomica pecuniativa actus iste ordinatur ad istum finem, qui est gubernatio domus. In pecuniativa autem campsoria ipsa pecuniae augmentatio est pro fine. Unde licet aliquibus videatur hunc esse finem oeconomicae pecuniariae, non tamen ita est.

Ex hoc autem, scilicet quia homines ita student adiungere pecunias in infinitum, tres abusiones hodie sequi dicit. Prima est quod plures eorum hodie magis student vivere quam bene vivere, quod scilicet est vivere secundum virtutem. Et quia desiderium illud, scilicet vitae, est infinitum, illa ideo per quae possunt tali concupiscentiae satisfacere infinita <sunt>. Quidam etiam, posito quod velint bene vivere, addunt huic desiderio vivere secundum delectationes corporales, et quia hoc videtur eis haberi posse per multitudinem divitiarum et non aliter, ideo etiam sine termino istud quaerunt.

Secunda abusio est quia sine labore et citius possunt haberi divitiae tales ad delectationes utiles per artem campsoriam, ideo istud maxime quaerunt.

Tertia etiam abusio est quod quia homines per artem pecuniariam non semper possunt divitias acquirere, per quas excessum delectationum

1 *Pol.* 1.9, 1257b23–24.

12 utriusque] utrius haec, *ut vid. F* 13 in oeconomica pecuniativa] oeconomicae pecuni(ativ/ari)ae *F* 21 infinita] infinitum *F* 23 haberi] habere *F*

corporalium possint habere, idcirco captant pecunias acquirere per alias vias—puta per fortitudinem corporalem, cuius non est finis iste, scilicet pecunias acquirere, sed facere hominem audacem; vel per artem militarem aut medicinalem, quae habent alios fines, quia illa victoriam, ista autem
5 sanitatem. Sic igitur epilogat ea quae supradicta sunt.

Deinde respondet ad supra motam quaestionem, scilicet capitulo septimo, quantum ad id quod inde remanserat insolutum, scilicet an pecuniariam pertineat in aliquo ad oeconomicam subserviando. Et dicit quod si(c), eo quod pecunias oportet subsistere ad hoc quod domus congrue gubernetur. Et etiam probat per hoc, quia in domo et in civitate oportet esse
10 homines et ea quae necessaria sunt hominibus. Homines autem non facit politica sed accipit eos a natura generatos, et sic utitur ipsis; ergo similiter politica vel oeconomica non facit cibum sed trahit ipsum a natura—vel ex terra, vel etiam ex aere, vel ex mari. Sicut igitur natura deservit oeconomicae vel politicae, | in quantum scilicet generat homines et cibos, et iterum
15 pecuni(ativ)a quae eos acquirit, sic etiam arti textoriae deservit natura quae producit lanam, et mercativa quae acquirit eam. 51ra

Deinde movet unam aliam quaestionem levem; et patet. Tandem autem concludit quod cum duae sint pecuniativa(e), quarum una vocatur
20 campсорia (quae scilicet acquirit pecuniam ex pecuniis et propter ipsas pecunias), alia autem pecuniativa est oeconomica (quae scilicet acquirit pecuniam ex rebus naturalibus, puta ex fructibus et holeribus), ut dictum est, ista secunda est necessaria ad vitam hominum, et ideo merito commendatur; *haec autem transfertur*, supple, ab eo quod est necesse ad id
25 quod est secundum concupiscentiam, et ideo *iuste vituperatur; non enim est secundum naturam, sed est ab invicem*, id est, ad lucrandum denarios ex denariis, *gratia translationis est quando*, id est cum, *factum est usura, tokos enim*, id est, partus, et *se ipsum facit amplius, unde et nomen accepit. Et*

6–7 Supra, 101.16–23.

3 per artem] partem F 8 aliquo] a'co F 27–28 tokos] colicos F

*similia parta generantibus ipsa sunt. Quare et maxime praeter naturam ista pecuniarum acquisitio est, et ideo †si nomina et per consequens univ-
ersa†. Sic ergo patet determinatio propositae quaestionis et per consequens
omnia quae pertinent ad formalem rationem possessionis et modum.*

Capitulum decimum

In decimo autem capitulo (et ultimo huius[modi] partis), quod incipit ibi 5
Quoniam autem quae ad scientiam etc., determinat ea quae pertinent ad
eius actum et usum. Ponit autem primo usum pecuniativae necessariae,
cuius dicit esse duas partes: unam scilicet per quam homo sit expertus cir-
ca ea quae ab hominibus possidentur, scilicet quae eorum sint magni pretii 10
in uno loco et parvi in alio, et quando et quomodo, et huiusmodi—puta bo-
vum et equorum et ciborum, quae ab hominibus communiter possidentur.
Secunda pars est ut homo sciat acquirere copiam terrae nascentium et hoc
per [*super*] *cultum terrae nudae*, id est, absque arboribus, sicut sunt campi
in quibus seminatur; sive plan<ta>tae, sicut sunt vineae et oliveta et orti et
huiusmodi; aut etiam ut homo sit expertus de cultura apum et aliorum ani- 15
malium, tam natatiliū quam etiam volatiliū per quorum abundantiam
potest homo se de divitiis adiuvere. Haec igitur sunt primae et propriae
partes ipsius pecuniativae.

Deinde explicat usum pecuniativae translativae, quae scilicet docet 20
acquiri pecuniam ex rebus non absolute necessariis ad vitam humanam.

106.24–107.2 *Pol.* 1.10, 1258a40–b8: “Duplici autem existente ipsa, quemadmodum di-
ximus, et hac quidem campsoria, hac autem yconomica, et hac quidem necessaria et
laudata, hac autem translativa vituperata iuste; non enim secundum naturam, sed ab
invicem est, rationabilissime odio habetur obolostatica, eo quod ab ipso numismate sit
acquisitio, et non super quo quidem acquisivimus; translationis enim gratia factum est.
Tokos autem se ipsum facit amplius, unde et nomen istud accepit. Similia enim parta ge-
nerantibus ipsa sunt. Tokos autem fit numisma ex numismate. Quare et maxime praeter
naturam ista pecuniarum acquisitio est.” **6** *Pol.* 1.11, 1258b9. **13** *Sent. Pol.* 1.9, 109b49:
“per culturam terre sive nude [...]”.

1 parta generantibus ipsa] porta g(e)ner(ati)o(ni)bus ipsi *F* **2** nomina] 110^{ua} *F*
14 plantatae] cf. *Pol.* 1.11, 1258b18 **16** natatiliū] naturalium *F* (cf. *Pol.* 1.11, 1258b19)
per ... abundantiam] pars habita (ps hīta) *F* (cf. *Sent. Pol.* 1.9, 109b59)

Cuius utique pecuniativae ponit quatuor species sive partes, quarum prima et maxima est mercativa: mercatores enim mixtas pecunias acquirunt. Ac etiam iterum subdividit in tres partes, quarum prima est *naucleria*, scilicet quae per mare; secunda est *fortigia*, id est onerativa, quae portat onera
 5 per terram, puta in curribus et iumentis; tertiam vocat *parastasis*, id est assistentia, quae scilicet non defert merces nec per mare nec per terram, sed solum assistit mercatoribus et emit eas hinc inde. Dicit etiam quod harum aliquae sunt certiores, puta, quae per terram; hae autem magis excrescentes, scilicet quae per aliquem aquam, sed sunt magis dubiae seu magis
 10 periculosae.

Secunda vero pars principalis eiusdem pecuniativae, scilicet translativae, est sive vocatur *tokismos*, id est usuraria, quae scilicet acquirit pecuniam per usuram.

Tertia vero est *mistacina*, id est mercenaria, scilicet eorum qui labores
 15 suos locant pecuniae pro mercede. Et hanc etiam subdividit, quia in hac sunt aliqui, qui maculant et vexant sua corpora cum artificio, puta illi, qui faciunt candelas, parant cibaria, et coqui vel alia huiusmodi; aliqui vero sine artificio, puta qui fodiunt terras vel qui faciunt soli corpori arti<ficia>lia cum labore.

Quarta autem et ultima <est> media inter translativam et *primam*, scilicet necessariam, videlicet illa quae acquirit lucrum per incisionem et
 20 a terra genitis partum infructiosis, puta, metallica vel huiusmodi. Habet enim ista hoc commune cum agricultura, quia similiter a terra, sed etiam translativa, quia talia non sunt absolute ad vitam humanam necessaria, sicut faciunt campi et alia. Haec autem multas habet partes sicut et multae
 25 sunt species metallorum.

Deinde excusat se, quia circa ista non magis insistit de singulis earum agendo, dicens quod immorari circa ea foret grave, scilicet ab utilioribus

3–5 *Pol.* 1258b22–23. 12 *Pol.* 1.11, 1258b25. 14 *Pol.* 1.11, 25: “mystarina”. 20–22 *Pol.* 1.11, 1258b28–30: “intermedia huius et primae [...] a terra et ex terra genitis infructuosus”.

3 *naucleria*] *naueleria* *F* 5 *parastasis*] *potastasis* *F* 8 *certiores*] *certitiores*, *ut vid.* *F* 11 *secunda*] *secundo* *F* 12 *sive*] *sui* *F* 20 *media inter*] *naturae merae* *F* (cf. *Sent. Pol.* 1.9, 110a108) 27 *singulis*] *singulas* *F*

impediret. Deinde addi<t> quod operationes illae sunt maxime artificiales ubi fortuna minime operatur, sicut supra facit in possessione vel alia huiusmodi. Illae etiam sunt maxime *banausike*, id est viles et abiectae, ubi corpora maxime maculantur, sicut coquorum et qui faciunt candelas vel purgant latrinas. Illae etiam sunt maxime serviles, ubi multum est ex parte corporis et parum ex parte rationis, ut in illis qui deferunt onera et huiusmodi. Illae etiam sunt vilissimae, ubi minimum requiritur de virtute, ut patet in aliquibus de praedictis.

Hae igitur partes ipsius pecuniativae, quae varios habent usus.

Hiis visis ponit documenta utilia ad praemissas partes pecuniativae, quorum aliqua dicit esse ex eorum libris, sicut quidam cartas nomine scripsit de cultura terrae, et sic de aliis; aliqua vero ex eorum factis, quae ponit duo: in speciali unum, scilicet ipsius Thalys Milesii, qui astrologiam cognovit, in futuro anno cognovit futuram ubertatem olivarum praeter morem et emit eas in duabus civitatibus et habuit inde multas <pecunias> ostenditque quod philosophis facile est ditari si voluerint.

Aliud autem ponit exemplum factum cuiusdam alterius, qui emit in Sicilia ferrum fere totum quod ibi fodiebant. Et lucratus est quantum voluit, etiam in pretio non excedendo, quia solus ipse vendebat. Sic igitur terminat Philosophus hic primam partem principalem istius primi libri, scilicet de combinatione domini et servi, addito etiam tractatu de possessione, ostendens scilicet eius ortum, motum et usum.

Capitulum undecimum

Quoniam autem tres partes oeconomicae erant etc. Hic ultimo Philosophus agit de aliis duabus coniugationibus vel combinationibus domesticis, supra a principio tertii capituli contra praedictam distinctis, scilicet de coniugatione viri ad uxorem et de ea quae <est> patris ad filium. Et circa hoc duo facit: primo enim agit de utraque parte ipsarum movens et solvens circa

3 *Pol.* 1.11, 37. 23 *Pol.* 1.12, 1259a37. 25 *Supra*, 93.8.

7 huiusmodi] *fere* huius omni (h^ooī) *F* requiritur de virtute] *iter.* *F* 9 pecuniativae] pecuniae aciem *F* 14 ubertatem] universalitatem *F* (cf. *Pol.* 1.11, 1259a11) 15 pecunias] *add.* *Pol.* 1.11, 1259a15 16 ditari] dictare *sive* ducare *F*

hoc unam quaestionem; secundo ex dicta solutione movet iterum unam aliam dubitationem, capitulo duodecimo et ultimo, ibi *Dubitabit autem aliquis de nunc dicto* etc.

Quantum igitur ad primum intelligendum <est> quod quia Philosophus
 5 videbatur a prima combinatione, scilicet domini et servi, per tractatum de combinatione, possessione et pecuniis aliquantum fuisse di[s]gressus, ideo ad eam quasi rediens dicit quod cum (sicut supradictum est) tres sint partes oeconomicae, scilicet gubernativae domus, dictumque sit de una
 10 illarum, scilicet de despotica, quae pertinet ad dominum et ad servum, restat nunc dicendum de aliis duabus—scilicet de secunda, quae est paterna pertinens ad patrem et filium, et de tertia, quae est nuptialis pertinens ad virum et uxorem. De quibus primo et principaliter tria dicit.

Quorum primum est quod in utraque istarum congregationum est quaedam praelatio sive quidam principatus. Vir enim principatur mulie-
 15 ri et pater filiis, et hoc quidem non sicut dominus servis sed sicut liberis. Et in hoc quidem conveniunt hii principatus duo inter se ac differunt a despotico.

Secundum est quod etiam hii duo principatus non sunt omnino unius modi, sed vir praeest mulieri politico principatu, id est, sicut ille qui eli-
 20 gitor praeest civitati; sed pater praeest filiis regali principatu, id est quia habet plenariam potestatem super filios sicut et rex in regno. Vir autem non habet potestatem plenariam super uxorem sed secundum quod matrimonii lex requirit. Sic etiam et rector civitatis super cives secundum statuta civitatis solum.

Tertium est quod ambo isti principatus sunt secundum naturam. Nam
 25 semper secundum naturam id, quod principalius est, principatur. Vir autem principalior est femina ut in pluribus, nisi aliud a casu contingat, et pater etiam filio.

Deinde manifestat has duas opiniones, quarum prima est quantum ad
 30 differentiam, secunda vero quantum ad similitudinem et aliqualem convenientiam. Prima ergo comparatio differentiae est inter politicum et nup-

2–3 *Pol.* 1.13, 1260a36–37.

1 secundo] secunda *F* 11 de tertia] doctrina *F* 14 principatur] principatus *F*
 19 est] quia in regno *add. a.c. F*

tialem, scilicet quia in politicis principatibus trans[m]mutatur personae principantes et subiectas et econverso; qui etiam praeest uno tempore, ipse subest in alio, et econverso. Iterum, etiam quia aliter se habent homines ad eos dum sunt praelati, aliter dum sunt subiecti. Et hoc etiam verbis et honoribus et figuris, id est exterioribus signis. Masculus autem in suo principatu non sic se habet ad feminam: non enim qui est masculus uno anno fit femina in alio nec econverso.

Secunda vero comparatio est inter paternum et regalem, et haec est secundum similitudinem. Pater enim, qui genuit, naturaliter diligit filios et sic eis principatur secundum veram amorem; similiter sic et rex subditos, unde ita hic differt a tyranno. *Iterum autem secundum senectutem*, id est secundum quandam praerogativam aetatis. Et in hoc etiam differt a politico, nec aequalitas vicissim[i] attenditur, ut supra dictum est.

51va Ex hiis itaque | concludit quod principalior intentio oeconomici est circa has duas coniugationes quam circa possessionem inanimatorum; iterum, magis circa virtutem quam circa divitias quascumque; iterum etiam magis studet ad virtutem liberorum quam servorum. Hoc ergo principale.

Quia ideo nunc de virtute liberorum et servorum fecerat mentionem, idcirco hic movet circa hoc quandam dubitationem, scilicet an praeter administrativam, <per> quam servus domino suo servit, sit ei necessaria aliqua alia virtus, scilicet moralis. Et arguit primo quod non, quia cum illae sint necessariae liberis, si similiter sunt necessariae servis, non videtur quomodo differant ab eis. Et ex alia vero parte, cum sint homines ratione aequae communicantes, videtur quod aequae sint eis necessariae virtutes illae, quibus homines vivunt secundum rationem.

Deinde movet eandem quaestionem in aliis principatibus dicens quod idem potest quaeri de muliere et puero, scilicet utrum aequae necessarie si[n]t quod habeant istas virtutes, ut videlicet temperantiam, fortitudinem et huiusmodi, et universaliter an sit eadem virtus principantis et subiecti. Et arguit hinc inde: primo quidem quia si dicatur quod eadem est virtus utriusque, nulla ratio apparet quare unus debeat subici et alius praeferr,

11 *Pol.* 1.12, 1259b11–12: “et secundum senectutem”.

6 enim] est *F* 11 hic] nec *add. a.c. F* 14 intentio] a(t)tentio *F* 17 hoc] hic *F*

maxime toto tempore vitae suae. Econtra, si oportet unum habere virtutem et non alium, non videtur quod ille, qui non habet, aliquid horum possit: ille enim qui non est sobrius non potest subici nec praeferri, et similiter de aliis quibuscumque.

5 Tandem ponit solutionem. Et primo in generali, deinde in speciali. In generali quidem dicens quod necesse est utrumque participare virtutem, sed tamen differenter. Et dat exemplum in partibus animae humanae, ubi pars rationalis principatur et irrationalis subest, et utriusque esse oportet aliquam virtutem—sed differentem, nam virtus partis rationalis est prudentia, partis autem irrationalis temperantia. Similiter etiam in proposito: 10 alio enim modo principatur homo liber servo et alio modo masculus feminae et vir puero. Ulterius etiam omnibus et singulis horum insunt omnes partes animae supradictae, ac per hoc et omnes et singulae virtutes; differunt tamen et secundum varios principatur. Unde *illum qui principatur*, 15 *supple*, sive civitati sive servis sive mulieri sive filiis, *oportet habere virtutem perfectam moralem, alios autem*, scilicet liberos, *quantum sufficit unicuique ipsorum*. Unde alia est prudentia viri et alia mulieris, id est, in alio et alio gradu. Similiter alia et alia fortitudo, quia *haec*, *supple*, viri vel domini, *est principativa, haec autem*, scilicet uxoris vel servi, *subministrativa*, ut scilicet propter timorem non dimittat illud, quod decernit operari. 20 Et sic de aliis.

In speciali etiam illud explicare volens praemittit quod illi, qui de actibus humanis volunt dicere tantum in universali, decipiunt se ipsos; puta, si dicant “semper bonum est animam habere virtutem”, vel “bonum est 25 recte operari”, vel aliquod tale. Multo enim melius est in speciali descendere ad virtutes. Et ideo sicut quidam poeta dicit de muliere, ita etiam suo modo dicendum est de quolibet aliorum: ad *mulieri* enim *ornatum*, id est debitam honestatem, pertinet quod habeat *silentium*, id est quod sit taci-

14–20 *Pol.* 1.13, 1260a17–24: “principem quidem perfectam habere oportet moralem virtutem [...], aliorum autem unumquodque, quantum immittit ipsis. [...] haec quidem principativa fortitudo, haec autem subministrativa [...]” 27–28 *Pol.* 1.13, 1260a30.

23 universali] particulari *F* (cf. *Pol.* 1.13, 1260a25) 27–28 silentium] scilientium *F*

turna; non sit autem ad honestatem viri. Et ideo similiter Apostolus monet quod “Mulieres in ecclesiis taceant, domi autem, si volunt, interrogent viros suos”—licet de hoc Philosophus non loquatur. Similiter puer, quia est imperfectus vir, ideo *virtus eius non est ad se ipsum*, id est, ut secundum sensum suum regatur, sed ut disponatur ad finem debitum *per ductorem*, id est pedagogum vel magistrum. Similiter etiam, quia virtus servi est in ordine ad dominum et ut sit utilis ei ad necessaria vitae, ideo indiget virtute, sed parva, et tanta utique quod per contraria nequaqua a debitis operibus retrahant.

Capitulum duodecimum

In duodecimo autem et ultimo capitulo, quod incipit ibi *Dubitabit autem utique aliquis de ratione dicta* etc., movet quandam aliam dubitationem, quae oritur ex statim dicta solutione. Si enim, ut statim dictum est, oportet servum habere aliquam virtutem ne forte deficiat ab operibus sibi competentibus propter vitium oppositum, puta propter intemperantiam vel timorem, pari ratione videbitur quod oportet similiter artifices haec habere. Videmus enim aliquando deficere ab operibus suis | quando vitiis se immiscent et eundem <***> quod non simile, quin immo magna differentia est inter servum et artificem, quod etiam probat duplici ratione. Quarum prima est quia servus in aliquo est *particeps vitae*, scilicet conversationis humanae, et ideo similiter oportet quod habeat virtutes morales, quae perficiunt humanam vitam. Artifex autem non: dictum est supra quod operatio eius non est circa agibilia sed circa tractabilia, unde non <est> eis necessaria virtus nisi pro parte participant aliquid de ratione servitutis.

Alia ratio est quia servus est de hiis quae sunt a natura, ostensum est enim supra quod aliqui sunt naturaliter servi. Nullus autem est naturaliter corarius, et sic de aliis artificibus quibuscunque.

2–3 “[...] mulieres in ecclesiis taceant, non enim permittitur eis loqui [...]. Si quidem volunt discere, domi viros suos interrogent.” (1. Cor. 14:34–35.) 4–5 *Pol.* 1.13, 1260a32–33: “[...] quod huius quidem virtus non ipsius ad se ipsum est, set ad finem et ductorem”. 10–11 *Pol.* 1.13, 1260a35–36: “Dubitabit autem utique aliquis de nunc dicto”. 19 *Pol.* 1.13, 1260a40.

1 honestatem] honestrationem, ut vid. F 3 hoc] hac F 7 vitae] virtute F (cf. *Sent. Pol.* 1.10, 116b305) 16–17 immiscent] immixscunt F

Consequenter etiam infert quod ex quo servus inclinatur naturaliter ad aliquam virtutem, dominus debet esse ei causa, scilicet in huius instruendo. Sunt enim magis monendi quam etiam pueri, inquantum scilicet magis participant rationem.

5 Deinde volens facere finem huic libro et ingredi ad sequentes dicit quod *in <hiis> quae*, dicenda sunt *circa politias*, id est circa civitates, *necessarium* est tractare de virtute *mulieris et viri, et patris et filiorum, et de homilia*, id est colloquutione ipsorum ad invicem. Et [in] hoc probat duplici ratione, quarum prima est quia dispositionem partis oportet considerari
10 in comparatione ad totum, puta dispositionem fundari in comparatione ad domum. Sed domus est pars civitatis ad quam utique pertinent istae duae coniugationes, scilicet patris et filii, viri et uxoris. Ergo secundum dispositionem ad politiam oportet considerare qualiter sint erudiendi pueri et uxores.

15 Et ratio est quia ea quorum dispositio facit differentiam circa bonitatem civitatis sunt considerata in politiis. Sed haec sunt i(n)structiones puerorum et mulierum, quomodo scilicet utrique sint boni, quia mulieres sunt media pars hominum liberorum, qui sunt in civitate; ex pueris etiam crescunt viri, quos oportet esse dispensatores civitatis. Ergo in politiis determinandum est de instructione puerorum et mulierum. Ex quibus
20 utique continuans dicta dicendis concludit quod cum de praemissis determinatum sit hactenus in hoc libro, ideo de aliis in libris sequentibus est dicendum.

Et in hoc terminatur iste primus liber totus.

6–8 *Pol.* 1.13, 1260b9–13: “De mulieris autem et viri et natorum et patris [...] et ea que ad se ipsos omelia [...] in hiis que circa politias necessarium supervenire.”

7 tractare] dicere tractare *F* 8 colloquutione] colloquutione *F* probat] improbat *a.c.F* 9 considerari] considerare *F* 10 in comparatione] *iter.F* 15–16 bonitatem] dominantem *F* (cf. *Sent. Pol.* 1.11, 118b106)